

תומאס סרן הופמן

תומאס סרן הופמן (Hoffmann) הוא פילוסוף גרמני, פרופסור במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת האגן, ומרצה אורח באוניברסיטת בון, גרמניה. הופמן הוא עורך-שותף של כתב העת "Synthesis philosophica". בין ספריו:

- *Hegel als Schlüsseldenker der modernen Welt. Beiträge zur Deutung der "Phänomenologie des Geistes"*, Meiner, 2009.

- *Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Eine Propädeutik*, Marix, 2004; 2., edition 2012; 3. edition 2015.

- *Aufhebung der Transzendentalphilosophie? Systematische Beiträge zu Würdigung, Fortentwicklung und Kritik des transzendentalen Ansatzes zwischen Kant und Hegel*, hrsg. zusammen mit F. Ungler, Königshausen & Neumann, 1994.

- *Die absolute Form: Modalität, Individualität und das Prinzip der Philosophie nach Kant und Hegel*, W. de Gruyter, Berlin/New York, 1991.

1) אסכם את הנקודות העיקריות של שאלתך הראשונה באופן הבא: האם הפילוסופיה של הגל היא פילוסופיה של זהות או פילוסופיה של הבדל? האם המוקד של מחשבתו טמון באחדות בתור עיקרון פילוסופי, או שאנו מוצאים בכתביו דווקא עיקרון של הפתיחות לאחרות, או אף של השינוי עצמו בתור העיקרון? תשובתי לכך חייבת להיות: אף אחת מהאפשרויות הללו. מושג העיקרון של הגל, בעצמו מונע הן מהזהות והן מההבדל, בתור שכאלה, להיות מועמדים לתפקיד זה. זוהי דרך חשובה אחת שבה הגל מבדיל את עצמו משלינג, למשל, אשר – לפחות בתחילת הקריירה שלו – ניסה לפתח פילוסופיה חמורה של זהות. הגל גם מבחין את עצמו, בנקודה זו, מהרומאנטים, ומאלו שאותם כינה "הפילוסופים של הרפלקסיה", שאליהם התייחס כאל מי שבקושי מסוגלים להחזיק יחדיו את המחשבות של עצמם. זהות והבדל, לפי הגל, כפי שהוא מראה ב'מדע הלוגיקה', הם מונחים של הרפלקסיה, שמארגנים את חשיבתנו היומיומית, כמו גם את החשיבה של המדעים המסתמכים על השכל. אולם אז, אף כאשר התמצאותנו בחיי היומיום מתאפשרת בעזרתם של מושגים אלו, מופיעה בקירבם *דיאלקטיקה*: כאשר אנו מזהים דבר-מה (materialiter), אנו טוענים לשונותו (formaliter) – כאשר אני אומר "חיה זו היא סוס", אני אומר, כמו כן, שהיא דבר-מה שונה מזברה, חמור, פרה וכו'. וכך הדבר גם במקרה ההפוך: כאשר אנו קובעים את שונותו של דבר-מה (materialiter),

ו. בה בעת גם מזהים אותו (formaliter) – כאשר אני אומר, "אני שונה
מה שכולכם חושבים!", אני מביע את זהותי באמצעות כך שאני מבטא
רצוני שאחרים לא יכללו אותה תחת מושגיהם. דבר זה תקף גם בתחום
אונטולוגיה. אם מישהו – נאמר, חסיד של פרמנידס – מרומם את הזהות
נדי ה-criterium של הקיום, הרי שהוא יכול לעשות זאת רק במובן
מפלה", היינו, באופן כזה, שהוא מרומם בד בבד את אי-הזהות לכדי ה-
criterium של אי-הקיום, ואז אומר, "כל מה שסותר את עצמו אינו קיים!".
כן, זוהי הכרזה שאותה, כפי שידוע היטב, הגל אינו מקבל כפשוטה,
משל משום שסתירות קיימות בבירור. מצד שני, כאשר מישהו – נאמר,
סיד של הרקליטוס או של ניטשה – שואף להפוך את אי-הזהות לעיקרון
ול ההוויה, וטוען ש"הכל בזרימה", הרי שגם במקרה זה, הוא יכול לעשות
את רק באמצעות כך שהוא מאפשר לתזה שלו לזרום באופן מיידי אל
יגודה, או שהוא לפחות מכיר בכך, שתהא כוונתו אשר תהא, הוא אינו
כול להתכוון לכך באופן חד-משמעי, משום שללא זהות, דבר אינו חד-
ושמעי.

ל: אלו הינם שיקולים מקדימים, שיכולים לעשותנו מודעים לעובדה שהגל
אינו פילוסוף של זהות ולא של הבדל, אף אם לעיתים קרובות כל כך הוא
שואב למחנה זה או האחר ומתוויג ככזה. אז מה הוא הגל? אתחיל בכך
שאומר שהוא פלטוניסט טוב (וכוונתי היא, בהתייחס לאפלטון המאוחר).
אולי תזכרי שאפלטון המאוחר מעמת, במקומות שונים, את חסידי
פרמנידס והרקליטוס זה עם זה, ואינו מכריע, בסופו של דבר, לטובת זה או
האחר; תחת זאת, הוא מציג דיאלקטיקה של אידיאות, שמאפשרת לגזור
את האידיאות – המייצגות, ככל הנראה, זהויות "סטאטיות" – זו מזו, או
להולידן זו מזו. האידיאות מוגדרות אפוא על ידי יחסן המוחלט זו לזו, שבו
הן זהות ושונות בעת ובעונה אחת. דבר זה עושה את הפילוסופיה למדע
של אותם ur-links [קישורים-בראשיתיים] מגדירים, כפי שהייתי בוחר
לנסח זאת, כך שהפילוסופיה, שממוקמת מעבר לאונטולוגיה
ולאפיסטמולוגיה, היא המדע המוחלט של היחסים, קרי, דיאלקטיקה.
ותשובתי לשאלתך תהא, אם כן, שגם הפילוסופיה של הגל תופשת את
הפילוסופיה, ביסודה, כמדע של יחסים. העיקרון שלו אינו זהות או הבדל,
כי אם היחס שהינו שניהם. או ליתר דיוק, העיקרון שלו הוא זה של קישור-

עצמי ממשי, עם המשמעות הנצחית של היות-זהה בהיות-אחר, או השתנות-עצמית בהיות-אותו-הדבר. קושי ההבנה העיקרי כאן הוא שאיננו מורגלים למחשבה-בתהליך כשלעצמה; אנו חושבים על דברים בתור "הוויות" או שלילתן, אך לא בתור הפעילות של אובייקטיפיקציה-עצמית או דיפרנציאציה-עצמית, כפי שעושה הגל. ולסיום, עוד מבט אחד על שלינג. כאשר שלינג קובע שהמוחלט הוא "אינדיפרנציה", אף הוא מבקש לומר שהזהות, כמו גם ההבדל, אינן הגדרות הולמות למוחלט.

אך עבור הגל, השפה של "תאולוגיה שלילית" לעולם אינה יכולה להיות מספקת עבור המשימה של הענקת ביטוי ממשי למוחלט. הגל מכנה את המוחלט – הממשי, ומבין את הממשות ככזו שמממשת בפועל, כמו actus, energeia. בתור שכזה, המוחלט הוא התייחסות-עצמית ממשית, אוטונומית, לחלוטין מתוך עצמה, שאין לה כל הנחות חיצוניות שזרות לה. זהו תיווך-עצמי טהור, מעבר להפשטות של הזהות וההבדל.

2) הדבר הראשון שחייב להיאמר כאן הוא של'הבדל' או ל' אחרות' ישנן משמעויות שונות עבור הגל; פילוסופיית ההבדל (הפוסט-)מודרנית, לעיתים קרובות אינה מביאה זאת בחשבון, בשל נטייתה להפוך את 'האחר' או ה'אחרות' לפְּטִישׁ. אביא כאן ארבעה מימדים לוגיים של ההבדל אשר, לפי הגל, יש להבחין ביניהם בבירור:

א. ההבדל יכול להיות מובן כ'מובחנות'. כך, למשל, ניתן לומר שכל הציירים – הקלאסים והמודרנים, החשובים והשוליים – מציירים כל אחד 'באופן שונה' [differently], ומבחינה זו הם 'מובחנים'. או שניתן לומר שמדינות הן 'מובחנות' – חלקן ליברליות, אחרות טוטליטריות, לאחדות יש חוקה מלוכנית, אחרות הן דמוקרטיות, וכן הלאה. מושגים נאיביים של אחרות, לעיתים תכופות נותרים תקועים בנקודת מבט זו, וביתר קלות מידרדרים לכדי רלטיביזם נבוב, שמניח לאלטרנטיבות לעמוד בפשטות זו לצד זו, על בסיס העיקרון "כל דבר בדרכו שלו", ולא מוכן לסבול השוואות מאייכות. הגל מתייחס לגישה זו כאל בעייתית ביותר.

ב. ניתן, כמו כן, להבין 'הבדל' – כאחרות קונקרטיה, כ'ניגוד' המוגדר על ידי תוכן. בלוגיקה של הניגוד, בכל צד קיימת התייחסות הדדית של ה-*oppositum*, של האחר המוגדר, המאוייך. מי שאומר 'ימין' יודע גם מה המשמעות של 'שמאל'. האחד לְאֶטְנָטִי, היינו, נוכח באחר. באותו האופן, איש ואישה אינם בפשטות 'מובחנים' זה מזו; הם מיוחסים זה לזו בדיוק בשונותם, וככאלה, הם קשורים בְאֶמְתָּה. באופן דומה, אנו גם יכולים לומר שכל דבר שנע בפועל, שואב את הדינאמיקה שלו מניגודים, לא מהבחנות. הבדלים ממשיים הם לעולם קישורים – אף כאשר לא תמיד ידוע לאן יובילו קישורים אלו.

ג. ה'הבדל' יכול להיות מובן כפעילות, כאי-שיויון פנימי, כדחייה-עצמית; בצורתו זו, הוא *הסתירה* שקיימת, אומר הגל, באופן ממשי, ושאינה תכונה פורמאלית בלבד (כגון אנטינומיה או פרדוקס פורמאליים). בְּסִתְרִיהָ, ההבדל מובל בחזרה לבסיסו, שם נגלית לעין אותה הטוטאליות, שהמומנטים שלה היו תמיד האחד והאחר, הצדדים המנוגדים של ה'הבדל'. הגל מביא, בפילוסופיה שלו, דוגמאות רבות לסתירה הקיימת. אזכיר כאן רק את הענישה, שבה החוק מתפקד על ידי כך שהוא עושה – באופן פורמאלי – את אותו הדבר שעשה הפושע, היינו, מפעיל כוח, בעודו עושה, עם זאת, גם משהו שונה ממה שעשה הקודם, היינו, מכונן באופן פעיל את הסדר של החירות.

ד. לבסוף, ה'הבדל' הוא, עבור הגל, ההגדרה היסודית של הטבע. כל האובייקטים הטבעיים מוגדרים על ידי ההבדל – לעומת האובייקטים הלוגיים, ואכן, גם לעומת האובייקטיבציות או ההתגלמויות של הרוח. אף אובייקט טבעי אינו תואם לחלוטין את מושגו, הוא תמיד סוטה מה"נורמה", וזה הדבר שעושה אותו לסופי. כמו כן, דבר זה קשור לעובדה שהטבע, בהתאם להגדרתו היסודית, הוא עבור הגל, כמו שאומרים, השארית שנותרת לאחר שאנו מסלקים את כל סוגי היחסים הלוגיים; הטבע הוא בתחילה תפזורת או מרחב, אך אז הוא גם התחום של כל היחסים שמוגדרים על ידי תפזורת מכוננת. לכן, בדיוק כשם שכל הדברים הקיימים הטבעיים משמרים את היבטם המרחבי, כך הם משמרים גם את ההבדל שלהם – את העובדה שהם שונים מעצמם באופן מכונן, אשר מאייכת או

מאפיינת אותם כלפי פנים כמו גם כלפי חוץ. משום כך אמרתי קודם לכן, שכל הפילוסופיות של ההבדל הן פילוסופיות של הטבע – ככלל, עלי להוסיף, מבלי לדעת, ומן הסתם גם מבלי להבין, מה משתמע מכך לגבי הטווח של טענותיהן. מנגד, כל הפילוסופיות של הזהות הן לוגיקות, וזאת אף במקרים שבהם הן מתייחסות לשאלות שעבורן נקודת המבט הלוגית הטהורה אינה מספקת, כלומר, כאשר צריך לנתח ממשויות בעלות תוכן מוגדר. במובן זה, הגל הביא בחשבון את בני האדם ואת העולם של חיינו הממשיים – לא במונחים "לוגיים" בלבד או במונחים של "פילוסופיית הטבע" בלבד. הוא מתייחס לאדם בשלמותו – בתור הוויה לשונית והיסטורית, בתור הוויה פועלת ויודעת, בתור 'homo aestheticus', 'homo religiosus' ו-'homo philosophus' – כולם באחד.

אם לחזור כעת לשאלתך, בוודאי הבחנת בכך שאינני מאמין שהפוסטמודרניזם, וגם לא מה שנתפש בדרך כלל כחשיבה ליברלית, ואכן, אף לא הזרם התרבותי המרכזי של ימינו, יכולים להתייחס אל הגל בפשטות כאל מקור. מספר מחברים פוסטמודרניים, ובראשם דרידה, ניסו ללא ספק להיקשר עם הגל, אך הם יכלו לעשות זאת רק באורח חיצוני למדי, ויש לומר, בלתי משכנע. אני מתייחס אל דרידה כאל פילוסוף של הרפלקסיה, חד וחלק, שמנסה להציג שוב את אותו העיקרון הרומאנטי-סקפטי – שהוחלף על ידי הגל זה מכבר – בנוסח אותם "צעירים עקשנים" אשר "נמצאים בסתירה עם עצמם, בכדי לטעום מן העונג שבהיותו בסתירה זה עם זה" (*Phenomenology of Spirit*, GW IX, 121; Miller ¶ 205). מבחינה פילוסופית, אין לכלל זה ערך רב, ואני סבור שדרידה עצמו הכיר בכך. אזי לא נותר דבר לעשותו מלבד ללעוג להגל כ"פונגו" או "לוגו-צנטרי"; אך אין בכך דבר מעבר להתחכמות של אותם "צעירים עקשנים". מן הצד השני, הליברלים – הבה נאמר בעקבות קארל פופר – הבינו תמיד שהגל לא יכול להיות האיש שהם מחפשים. לעיתים נדירות בלבד הם קראו משהו מכתביו, ולעיתים רחוקות אף יותר הבינו זאת נכונה. ייתכן שהם הבחינו, לפחות באופן אינסטינקטיבי, בכך שהגל אינו נותר ברמה של אותה חירות שלילית שהם חולקים עם הפוסטמודרניזם בתור נקודת הייחוס שלהם; הגל הולך מעבר לכך, ודורש חירות מאוייכת, מוגשמת, אשר יכולה להיות אך ורק התוצאה של יצירה רוחנית ואינטלקטואלית עשירה, של

הרוח החופשית היוצרת את עצמה. ה'חירות' של הגל, במוכן המאוייך, היא חירות בתוך יחסים שבהם אנו מפתחים את עצמנו ביחד עם אחרים, מבלי שנאבד את עצמנו בדבר-מה שהינו זר לגמרי. החירות היא המאפיין של המרחב החופשי שבו יכול האדם הרציונאלי, בתור הוויה רציונאלית, לנשום ביחד עם הוויות רציונאליות אחרות. לעומת זאת, כרגע, בעיה זו – שהגל כבר פתר – אינה נמצאת כלל בטווח הראייה של החשיבה הפילוסופית.

3) נכון הדבר שהגל ראה את עצמו כפילוסוף נוצרי, וליתר דיוק לותראני, והוא בכירור לא עשה זאת אך ורק בקונפורמיות חיצונית עם הציפיות של תקופתו. אך אין פירוש הדבר שהגל פיתח את הפילוסופיה שלו בקונפורמיות כלשהי עם הנצרות. דבר זה הוא בלתי אפשרי בתכלית, מן הטעם הפשוט שהדת, בתור דת, עבור הגל, נותרת כבולה למדיום של הדמיון, של הכושר המדמה, כלומר, לדימויים של החושים, לכתבים קדושים ולאובייקטים קדושים, בעוד הפילוסופיה מתגברת על כל צורות הדמיון בתוך המושג, ומבינה את המושג מתוך עצמו. פירושו של דבר הוא, שהמוחלט מוצא את עצמו בְּשִׁלְמוֹת, בסופו של דבר, בפילוסופיה, משום שרק הפילוסופיה מסוגלת לתפוש אותו באופן מוחלט, בעוד שהדת, אשר מייצגת [re-presenting] את המוחלט באמצעות הדמיון, נותרת עמוסה בקונטינגנטיות, שלובשת את הצורה של הדמיון, וכל זאת נעלם במושג. כאשר הגל אומר שלפילוסופיה ולדת יש את אותו התוכן, אין משמעות הדבר שהשתיים ניצבות על אותו המישור מכל הבחינות. אמנם נכון הדבר, שהפילוסופיה מסוגלת "להתגבר" על הדת, אך אין לכך דבר וחצי דבר עם סוג כלשהו של פרוגנוזה היסטורית המצביעה על כך שהדת תיעלם לחלוטין מחיי האדם – הגל אינו שוקל ברצינות סיכוי שכזה, כשם שאינו שוקל ברצינות את הרעיון שיום יבוא ובני האדם יחשבו אך ורק במושגים, ולא ישתמשו עוד בדימויים בחשיבתם. שלושה דברים דורשים כאן הבהרה. 1) הפילוסופיה והדת הן שתי תצורות של הרוח המוחלטת, שלשתיהן יש היסטוריה, בעוד שבתור אופנים של כינון וודאות במוחלט, הן אינן משוקעות כליל בהיסטוריה שלהן, או על ידה, מאחר שהן חורגות ממנה. 2) לפילוסופיה ולדת יש את אותו התוכן, בעודן, אף על פי כן, קשורות זו לזו באופן אקס-צנטרי, מבחינה זו שהתודעה-העצמית הדתית

לעולם כוללת יסוד של שיכחה-עצמית, של הזרה לכדי אובייקטיביות חיצונית, ואילו התודעה-העצמית הפילוסופית היא עניין של היזכרות [re-membering] טהורה, של הפנמה, של anamnesis מוחלט של ה-logos. (3) דבר זה גורם לפילוסופיה להיות ההרמנויטיקאית-מלידה של הדת; הפילוסופיה יכולה להעניק לדת לגיטימציה בתור אופן של כינון וודאות במוחלט, בעוד שהדת חייבת תמיד להתייחס אל הפילוסופיה כאל פולמית.

ביחס לשאלתך, פירוש הדבר הוא שתחילה עלינו להבחין באופן יסודי בין שני היבטים. ראשית, כאשר הפילוסופיה חושבת על הדת – בדיוק בתור אופן מסוים של הבאת המוחלט לכדי נוכחות – היא אינה מבטלת את הדת; בנקודה זו הגל תופס מרחק מהחשיבה הוולגארית של הנאורות, אשר פוטרת לחלוטין את הדת כאמונה תפלה, ומבקשת להסבירה באופן אמפירי בלבד, מתוך כוונה לבטלה. אך שוב, הפילוסופיה אכן מתגברת על הדת במובן הפורמאלי, מאחר שרק הפילוסופיה מסוגלת לפתח מושג אדקוואטי של המוחלט או של הרוח המוחלטת. אערוך כאן אנלוגיה ליחס שבין דיאלקטים מקומיים לבין השפה הסטנדרטית. מי שדובר דיאלקט בלבד, יוכל – לפחות במקרה שהוא בכלל חושב על השפה – להחשיב את השפה הסטנדרטית אך ורק בתור שפה "שאינה שפתו", בתור שפה אחרת, שבה אין הוא יכול לבטא את עצמו. לעומת זאת, הדובר את השפה הסטנדרטית, יכול בהחלט להחשיב את הדיאלקט – את זה שלו כמו גם את זה של אחרים – בתור שפתו "שלו", ולבטא בו את עצמו, למשל על ידי כך שיכלול יסודות דיאלקטיים בדיבורו, ומעל לכל, בכך שיכולה להיות לו מודעות ברורה להבדל הקונקרטי שבין דיאלקט לבין שפה סטנדרטית, כולל המודעות לראשיתו של הבדל זה.

יתר על כן, עבור הגל, במסגרת ההיסטוריה של הדת, קיים דבר-מה שהינו התקדמות בתודעה הדתית עצמה, שעבורה הפילוסופיה היא רק בעקיפין הסטנדרט. בהתקדמות זו, מתנהל מאבק מתמשך בנוגע לאופן האדקוואטי ביותר, המוחלט ביותר, של ייצוג [re-presentation] דתי של המוחלט, במסגרת התודעה הדתית עצמה. חישבי על 'הפנומנולוגיה של הרוח'. בפרק שלפני האחרון – בפרק על הדת – טוענת דת הטבע, שהמוחלט יכול להיות מונכח בצורה המיטבית באמצעות המדיום של התופעות הטבעיות.

דבר זה מוחלף, לאחר מכן, על ידי טענתה של דת האמנות, שלא האובייקטים של הטבע, אלא רק התוצרים של הפעילות האנושית – המועשרים על ידי הרוח האנושית – יכולים לייצג בצורה אדקוואטית את המוחלט. השלב האחרון מגיע עם ההבנה – וזאת בתודעה הדתית כשלעצמה – שרק מוחלט שמציג את עצמו בהתגלותו שלו, יכול להיות המוחלט המוחלט הנדרש. זהו המובן שבו ההיסטוריה של הדת מגיעה לשיאה בדת ההתגלות, שבה מתגברים על השלבים הקודמים של התודעה הדתית. בסקמה יסודית זו, מה שמכונה 'תיאוריית ההחלפה' שבאיגרת אל הרומאים 9-11, אינו משחק תפקיד כלל. דבר זה נעשה ברור כאשר אנו מביאים בחשבון את העובדה, שבגירסאות השונות של הרצאותיו על הפילוסופיה של הדת, הגל אינו פועל במסגרת רצף מדויק, שלפיו הנצרות מופיעה לאלתר בעקבות היהדות. בגירסא הידועה ביותר, מן ההרצאות של 1821, מה שמתרחש הוא, שהמעבר מהיהדות ('דת השגב') לנצרות, מתווך תחילה על ידי הדת היוונית ('דת היופי'), ולאחר מכן על ידי הדת הרומית ('דת התועלת') – כל זאת, כמובן, במסגרת ההרמנויטיקה הלוגית-ביסודה של הדת, וככזו, היא הגיונית לחלוטין. אך עבור פאולוס תהיה זו, כמובן, פרובוקציה אדירה; ואכן, סביר להניח שהיא לא הייתה מתקבלת ברצון רב יותר על דעתם של תאולוגים נוצרים בעלי אוריינטציה מקראית (מה שמן הבחינה הפילוסופית, כמובן, אינו רלוונטי).

א) הטענה שהנצרות מצמיחה את החילון מתוך עצמה, או לפחות משישה אותו, נתמכה על ידי כמה וכמה תאולוגים, בפרט תאולוגים פרוטסטאנטים – אני חושב, למשל, על פרידריך גוגרטן [Gogarten], דיטריך בונהופר [Bonhoeffer], או גם על אלו המשתייכים לתאולוגיה שמכונה "אלוהים מת" של שנות השישים והשבעים – שהייתה לה השפעה עצומה בתקשורת – ושלפרקים התייחסו להגל. אני, באופן אישי, מאמין שטענה זו אינה נכונה, אף כי עלינו לערוך כאן מספר הבחנות. מצד אחד, הגל תמיד התייחס אל הנצרות כאל כוח עוצמתי מבחינה היסטורית, ודבר זה תקף לא פחות לגבי הרפורמציה, שאותה הגל חוזר ומתאר כאירוע רב חשיבות, בראש ובראשונה מבחינה היסטורית – כמהפך בדיוק בתחום של 'הרוח האובייקטיבית' (וכמעט בכלל לא בזה של הדוגמה הדתית). אחד האופנים שבהם מהפך זה הוביל לחילון היה שבני האדם למדו להתמודד עם

הטמפוראליות באורח טמפוראלי, ונתנו פחות ופחות אמן בסמכויות "רוחניות" לשם ארגון הדברים הטמפוראליים. בהקשר זה ניתן לציין גם את הרציונליזציה של המדינה והחברה, כפי שהיא מתגלמת, למשל, בשחרור המדע מחסותה של הכנסייה, או בדרכים שבהן הכלכלה רכשה מרחב חדש עבור עצמה, דבר שאותו ייחס גם מאקס ובר, מטעמים אחרים למדי, ל"רוח הפרוטסטנטית". ואולם, ההתייחסות הטמפוראלית לטמפוראליות, מעומתת עם ההכרח למצוא ביטוי שאינו טמפוראלי בלבד, למימד שאינו טמפוראלי בלבד – כלומר, להציב את הפרספקטיבה של 'הרוח המוחלטת' לצד זו של 'הרוח האובייקטיבית', הוא הדבר שהגל עושה בטיפולו באמנות, בדת, ובמדע (או הפילוסופיה). במישור זה, כמעט שלא ייתכן כל "חילון"; להפך – מה שנדרש הוא "ספיריטואליזציה" חדשה של הצורות הנמסרות באופן היסטורי, ולא פחות מכך, של הדת עצמה. אני, באופן אישי, קורא את 'ההרצאות על הפילוסופיה של הדת' של הגל, במונחים אלו בדיוק, כפרויקט של ספיריטואליזציית המורשת הדתית, שאותה מבקש הגל לשחרר מן הפוויטיביות ההיסטורית גרידא שלה. תקופתנו סובלת בבירור מן העובדה שהיא מתייחסת אל הדת אך ורק מן הפרספקטיבה של 'הרוח האובייקטיבית', ובתחומים רבים נעשתה חירשת לחלוטין לשפה של 'הרוח המוחלטת'. מרגע שנבין שהתיאוריה של הגל על 'הרוח המוחלטת' היא הרבה יותר מאשר "טרקטוס תאולוגי-פוליטי" גרידא (שהוא הדבר שאליו מיכאל תויניסן [Theunissen], למשל, רצה לצמצם אותה), נוכל גם להבין את העובדה שהפילוסופיה של הגל אינה דוגלת בחוסר-אמונה, כי אם באמונה המעוגנת בספיריטואליות טראנס-חילונית שהינה אתראית מבחינה לוגית.

ב) את חושפת בשאלתך את מה שעבור הגל הינן הנקודות המרכזיות של האמונה הנוצרית: השילוש, האינקרנציה והפיוס, כאשר האחרון אינו בעל אופי פרגמאטי או אסטרטגי בלבד, אלא הוא מתייחס, באופן מכריע, לזהות המשתתפים. בכל שלוש הנקודות, הסוגיה המרכזית, מבחינה פילוסופית, היא המוחלט בתור הכוח המוחלט של הייחוס: השילוש בתור ייחוס-עצמי אוטארקי לחלוטין; האינקרנציה בתור הכלת הסופיות בתוך הייחוס האינסופי; ולבסוף, הפיוס בתור האפשרות המוחלטת לכוון יחס חדש, במצב בו נדמה שאבדה כל אפשרות לכל קשר שהוא. כאשר אני מדבר על

יחס, אין זה מרמז בשום אופן על סוג כלשהו של רלטיביזם כללי או בלתי מבוסס. לעולם אין לשכוח, שבכל שלושת המקרים האמורים ישנו דבר-מה בלתי-נגיש, ובה בעת אפקטיבי וממשי, וזהו בדיוק הדבר שבשלו הם מוחלטים. אם ניקח כדוגמא את הפיוס, הרי שב'פנומנולוגיה של הרוח' הגל טוען ש"המילה פיוס" היא לעולם אָפְקַט של הרוח המוחלטת – את הפיוס לא ניתן לתכנן, לא ניתן לכלכל את צעדיו, אלא, תחת זאת, הוא מתרחש, בפועל ממש, ב"רגע פתאומי של חסד" במובן של אפלטון, שהינו גם זה של קירקגור: בפעולה של הכרה המגדירה-מחדש את זהותו של פלוני ואת זו של האחר, ומבססת אותן מחדש. פירושה של ההכרה כאן הוא, שכל אחד מן השניים המנוגדים – האחד כמו גם האחר – גוזרים את עצמיותם מן היחס הנתמך על ידי שניהם, אשר בה בעת מעניק עצמות חדשה לפרטיקולריות המובחנת שלהם. אין לכך כל קשר לסוג כלשהו של גחמה – לא לגחמה של איזשהו "לסלוח ולשכוח" שרירותי וקל דעת, ולא לזו של אישור-עצמי המבודד את עצמו בתוך עצמו ונותר, בסופו של דבר, חירש לחלוטין למילה כשלעצמה, ללוגוס. הבה לא נשכח, שלאורך הקריירה שלו כולה, הגל נאבק בחשיבה הריקה, בחשיבה שהינה רפלקטיבית באופן חיצוני בלבד, שמנתקת את עצמה מן המוחלטות הפנימית שלה, מן הידיעה הממשית, אשר עבור האדם, בתור המושג הקיים, היא לעולם אפשרית. כל מי שהתנסה בחשיבה של ממש או בידיעה של ממש, יוכל להבחין במדויק בין חשיבה ריקה לבין החשיבה שממלאת את עצמה – החשיבה הריקה, לעומת זאת, היא בדיוק מה שאינו יכול לערוך הבחנה זו, וזו הסיבה לכך שתמיד יש לה את הנטייה לפנות לאלימות.

ג) הגל מבין את הפילוסופיה שלו בתור המדע של הצורה המוחלטת, כלומר, חשיבה המפתחת את עצמה, הכוללת את כל הנחות היסוד שלה, חשיבה שמגשימה-את-עצמה. ביסודו של דבר, אם כן, בבירור לא ניתן לומר שפילוסופיה זו מבוססת על הדוגמה הנוצרית; לטענה שכזו לא תהיה, בסופו של דבר, כל משמעות לגבי הגרעין הקשה של מחשבתו, שאותו הוא מפתח ב'מדע הלוגיקה. כך שלא באמת ניתן לומר שפילוסופיות ו-*Weltanschauungen* [השקפות עולם] הממשיכות את הגל, קמות או נופלות עם "הנחות היסוד הנוצריות" שלו. הקירבה בין

הפילוסופיה של הגל לבין הנצרות, אך גם בין הפילוסופיה שלו לבין פילוסופיות אחרות, טמונה בכך שהדברים תמיד אמורים בהישג הממשי של שקיפות מקסימאלית, ושל הצגתה הלשונית של שקיפות זו. להציג באופן מושגי ולשוני את מה שכשלעצמו הינו ברור ומדויק, היא אחת המשימות הקשות ביותר עבור החשיבה האנושית והמילים האנושיות, ובעבור המוקדים האמיתיים של הידע שלנו, אנו תמיד נזקקים למאסטרים שיכולים לבצע את מעשה הגבורה הזה, בין אם יהיו אלו אמנים, תאולוגים או פילוסופים.

אני מקווה שהייתי בהיר מספיק, לא מאריך מדי ולא מקצר מדי, ושהשכתי לנקודות שרצית שאסביר. ברצוני להודות לדייוויד הילן [Healan], מתרגמם של כתבי לאנגלית, על שתרגם לאנגלית את תשובותיי לשאלותייך.

שלום וברכות מהאגן

תומס ס. הופמן.